

Н.Я.Банчик

*кандидат філологічних наук
ЛНБ ім. В.Стефаника АН України*

м. Львів

**ПАМ'ЯТКИ
РУКОПИСНОЇ КУЛЬТУРИ ВІРМЕН
У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ
(з фондів відділу рукописів
ЛНБ ім. В.Стефаника АН України)**

Рукописна культура вірменських переселенців на території сучасних західних областей України — своєрідне, унікальне історико-культурне явище.

Рукописна спадщина вірменського народу на українських землях бере початок від книг, привезених сюди вигнанцями зі своєї батьківщини, загарбаної іноземцями протягом XI–XIV ст. На стародавній українській землі вони не тільки знайшли притулок, але й активно включилися у бурхливе економічне життя. На XIV–XVI ст. припадає економічний і культурний розквіт вірменських поселень на землях західноукраїнського регіону, що тоді перебували у складі Речі Посполитої. Це було пов'язане з процвітанням усієї Польської держави (спричиненим високим рівнем розвитку торгівлі та ремесла, у яких вірмени відігравали провідну роль) і виявилось, значною мірою, у багатій рукописній культурі, створеній у вірменських поселеннях, насамперед, найвизначніших: у Львові, Кам'янці-Подільському та ін. Численні пам'ятки цієї культури зберігаються переважно у Матенадарані, а також у Відні, Венеції і Варшаві; у Львові їх на даний час не знайдено.

Вірменська рукописна культура в західноукраїнському регіоні як історико-культурне явище досліджена мало¹. Однак слід зазначити, що цей перелік праць не повний, оскільки дослідження з цієї тематики розпорошені по різних виданнях, значна частина яких не надходить до Львова, а їх бібліографічних зведень немає. Тому, очевидно, у науковий обіг введено лише окремі пам'ятки вірменської рукописної культури цього періоду.

Рукописні пам'ятки вірменських поселень на Україні, які зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН України (далі ЛНБ), у дослідженнях майже не згадуються, хоча й становлять своєрідну і невід'ємну частину великої рукописної спадщини західноукраїнського регіону. Їх огляд і коротка характеристика — мета пропонованої статті.

Досліджувані пам'ятки у відділі рукописів ЛНБ частково складають окрему колекцію [ф.№49, 9 од.зб.], частково ж зберігаються у різних архівних фондах. Переважна більшість документів датується другою половиною XVII–XVIII ст., два — XIX ст.; дату створення основної їх частини вдалося встановити лише приблизно через дуже бідну філігранологічну базу дослідження пам'яток XVIII ст. Ці рукописи відображають один з найскладніших і найдраматичніших періодів історії як регіону взагалі, так і вірменських поселень зокрема. Загострення соціально-класових суперечностей, погіршення економічного стану Речі Посполитої, часті навали іноземних загарбників — турків-сельджуків, татар, шведів — привели народи краю до матеріального і духовного зубожіння. Усе це відбувалося в умовах різкого посилення впливу римського костюлу у Польщі і супроводжувалося загостренням католицького фанатизму і ворожнечі між пануючими верствами польського населення та іншими народами регіону. Так, слідом за унією 1596 р. між православ'ям і католицизмом, у Львові 1630 р., таємно від громадян, зрадницьким шляхом було проголошено унію вірменської церкви з костюлом. Прийняття унії розривало зв'язки переселенців зі своїм духовним центром, з батьківщиною і загрожувало знищенню їхньої національної самобутності та традиційної культури, тому зустріло гострий протест вірменської громади Львова. Лише після тривалої боротьби, у 90-х роках XVII ст., католицьким місіонерам при підтримці королівської влади, магістрату та польської шляхти вдалося насильно повернути до унії більшість вірмен Львова та інших міст.

Проте, з іншої сторони, унія сприяла формуванню унікальної культури, в якій вірменські традиції поєднувалися і взаємодіяли з західноєвропейськими.

Усі суперечності епохи позначилися на рукописній культурі вірменської громади. В умовах загострення соціальних і національних конфліктів, в обставинах утисків і погромів, під загрозою асиміляції рукописна культура стала для вірменського народу головним засобом національного буття, збереження своєї самобутності. Цікаво, що на неї майже не вплинуло книгодрукування; вірменська друкарня, відкрита 1616 р. у Львові, проіснувала недовго.

Рукописні пам'ятки, створені цього часу у вірменських громадах

Львова, Кам'янця-Подільського та інших міст, зберігають свої найхарактерніші, вироблені століттями риси, але наповнюють їх новим змістом. Це виявилось, насамперед, у розвитку традиційних жанрів: історичного літопису, художніх творів, збірників для навчання, культових потреб, природничо-метафізичних трактатів. У творах кожного з цих жанрів поєднується багатотисячолітня історична пам'ять і відображення сучасності, традиції і нові впливи².

У відділі рукописів ЛНБ представлені лише культові книги, отже, докладніше охарактеризуємо їх.

Унія вірменської церкви з костюлом привела до впровадження в обіг латинської мови, яка з середини XVII ст. вживалася поряд з вірменською, зокрема у відомому духовному навчальному закладі — уніатському колегіумі театинів у Львові, в якому теологічних знань набували не лише вірмени, а й українці. Від XVII ст. латинська мова, поряд з вірменською, стає мовою культових рукописних книг. У відділі рукописів ЛНБ зберігаються книги, написані кожною з цих мов.

Рукописні книги вірменською мовою віддзеркалюють трагічні колізії своєї епохи. Це відбилося і на їх змісті, і навіть на зовнішньому вигляді. В них немає жодної мініатюри, заставки, кінцівки, характерних для вірменської книжної традиції; суворі чіткі рядки слів, написаних чорним або коричневим чорнилом, почерком «львівський нотрагір» або «шрагір»; лише заголовки або найважливіші слова, іноді фрази виділено кіновар'ю, проте виписано тим же почерком, що й основний текст. Навіть титульні сторінки (вони є не у всіх рукописах) оформлені сучасно, без будь-якого декору [наприклад, ф.49, №1, 2, 4; ф.9, №314] (див. рис.1). У двох пам'ятках немає навіть виділені кіновар'ю; записи зроблені недбало, поспіхом, трапляються закреслені і надписані над рядками слова.

Серед вірменських рукописних книг відділу вирізняється одна пам'ятка [ф.5, №1909] — молитовник, датований в інвентарному описі другою половиною XVIII ст. (цій даті відповідає водяний знак паперу). Книга у синій картонній обкладинці (скоріше всього, пізнішого часу) ілюстрована заставками і кінцівками, з яких одні виконані чорнилом, інші — олівцем і розмальовані акварельними фарбами. Ілюстрації за стилем нагадують дитячі малюнки різних сюжетів: біблійні сцени і сюжети, пейзажі, театральні завіси, вази з квітами, рослинні орнаменти. Стиль оформлення цього рукопису потребує глибшого дослідження спеціалістами України і Вірменії. Загальний вигляд ілюстрацій досить своєрідний, його поки що не вдалося ідентифікувати, він відрізняється і від типового вірменського стилю, і від стилю оформлення тогочасної

західноєвропейської та української рукописної книги.

За змістом рукопис — збірник різних текстів, призначених для церковних відправ — молитви, псалми, шаракани (вірменські середньовічні літургічні гімни).

Усі вірменські рукописні книги відділу рукописів ЛНБ — збірники культового призначення. Репертуар цих книг відображає поступове формування одного з найвизначніших явищ культури вірмен у західно-українському і польському регіоні — вірмено-католицького обряду. Це службники [ф.49, №1, 8, 9; ф.5, №1909], збірники ритуалів, канонів [ф.9, №314], правил хрещення і вінчання [ф.49, №2], текстів духовних пісень [ф.49, №4, 6, 7].

У пісенниках і службниках представлено річний цикл релігійних свят, і в цьому циклі є як традиційно вірменські «вардавар» (День святого Григора-Просвітителя), так і католицькі (День «Непорочного зачаття») свята.

Серед пісень і молитов у кожному збірнику є шаракани (у тому числі створені відомим католикосом-поетом XII ст. Нерсесом Шноралі [ф.49, №6] та католицькі гімни і молитви. Основний текст цих книг написано старовірменською мовою (грапар) з особливостями, що сформувалися у вірмен регіону, але часто заголовки розділів збірника перекладено на польську або латинську мови — переклад або надписано над основним текстом [ф.49, №6], або вміщено у вигляді оглаву на початку або в кінці рукопису [ф.49, №4, 7]. Хотілося б висловити щире подяку науковим співробітникам Єреванського університету А.Г.Мадояну та Е.Р.Гукасян за наукову консультацію і допомогу при перекладі з грапара.

У ЛНБ знаходяться три пам'ятки вірменської рукописної культури регіону латинською мовою, усі створені у XVII ст. у колегіумі театинів. Дві з них [ф.5, №1681/1 та 1684/1] — теологічно-філософські трактати, метою яких є філософське обґрунтування унії. В них основні засади вірменського і католицького віросповідання поєднуються у цілуну доктрину, з позицій якої розгортається комплексна картина світу.

Третя пам'ятка [ф.5, №1675] — збірник цитат з книг Священного писання. Він складається з трьох частин: 1 — речення святих отців церкви і Григора-Просвітителя; 2 — уривки з Євангелія; 3 — «напрями, що продовжують стародавнє релігійне вчення вірмен» [арк.1]. Цитати і уривки, вміщені у книзі, систематизовано в кінці її у вигляді своєрідного покажчика: спочатку — за основним поняттям вірмено-католицької доктрини, а потім — за річним циклом свят. Зміст і структура збірника дають змогу зробити припущення, що він — своєрідний довідник для учнів колегіуму.

У ЛНБ зберігається також рукописна книга, яка не була створена у вірменських поселеннях західноукраїнського регіону, проте віддзеркалює впливи вірменської культури на сході України і в Росії. Назва її — «Дело еретика арменина Мартина, судимого на соборе церковном в Киеве в 1239 году» [ф.141, №2497]. Книга написана церковнослов'янською мовою, створена, ймовірно, в Росії в епоху Петра I і відображає розкол російської православної церкви. Основну частину пам'ятки становить повість про суд над «арменином Мартином» за проповідання того, що «ни в арменском законе, ни в латинском, ни в греческом, но во всех трех по части быти сие есть едино правильно». Невідомо, чи був Мартин історичною особою. Є деякі згадки про вірменського еретика Мартина, якого судили на церковному соборі в Києві 1157 р.³, але дія повісті відбувається на століття пізніше. Проте, незалежно від остаточної відповіді на питання, чи жив в XI–XII ст. у Києві вірмен Мартин, який поширював єретичні ідеї, зміст рукопису дає змогу припустити, що в боротьбі між різними напрямками російської православної церкви у XVII ст. своєрідно використовувалося народжене багато століть тому єретичне вчення, провідною ідеєю якого було об'єднання трьох розгалужень християнської релігії.

У цілому вірменські рукописні книги, що зберігаються в ЛНБ, є кількісно невеликою, але цінною частиною рукописної спадщини вірменського народу і, водночас, важливою складовою багатонаціональної культурної спадщини західноукраїнського регіону.

Культові книги з фондів відділу рукописів ЛНБ відображають вірмено-католицький обряд як унікальне і цілісне історико-культурне явище, в якому вірменські і західноєвропейські традиції поступово зливаються в єдиному теологічно-філософському світосприйнятті, втіленому у творах духовної літератури. Цей шар рукописної книжкової спадщини вірменського народу потребує глибшого спільного дослідження спеціалістами України, Вірменії та Польщі.

³ Акінян Н. Каталог вірменських рукописів у Львівській університетській бібліотеці та Станіславській архієпископській бібліотеці. — Відень, 1935 (вірм., нім.); Бжишкяц М. Подорож до Польщі. — Венеція, 1930 (вірм.); Галустян Д.О. Культурная жизнь армянских колоний в средневековой Польше. — Ереван, 1981; Дашкевич Я.Р. Вірменсько-половецькі джерела з історії України // Наук.-інформ. бюл. — К., 1961. — №6; Айвазян К.В. Ерисарх Захария Скара и крымско-литовские армяне // Армянская и русская средневековые литературы / Под ред. Д.С.Лихачева. — Ереван, 1986; Акінян Н. Каталог вірменських рукописів у Львівській університетській бібліотеці та Станіславській архієпископській

бібліотеці . — Відень, 1935 (вірм., нім.); *Алішан Г.* Каменіц. — Венеція, 1896 (вірм.); *Бжишкянц М.* Подорож до Польщі. — Венеція, 1930 (вірм.); *Галустян Д.О.* Культурная жизнь армянских колоний в средневековой Польше. — Ереван, 1981; *Григорян В.Р.* История армянских колоний на Украине и в Польше. — Ереван, 1980; *Дашкевич Я.Р.* Армянская книга на Украине в XVII столетии // Книга: Исследования и материалы. — М., 1962. — №6; *Дашкевич Я.Р.* Вірменсько-половецькі джерела з історії України // Наук.-інформ. бюл. — К., 1961. — № 6; *Запаско Я.П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. — К., 1964; *Коркотян К.А., Восканян Н.А.* Армянская книга в XV–XVI вв. и армянское книгопечатание во Львове в XVII в. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. — Ереван, 1971. — Вып.3; *Косцюв З.* Черты стиля музыки польских армян // II Междунар. симп. по арм. искусству. — Ереван, 1978; *Кривонос Н.К.* К истории книжной культуры армянских колоний во Львове в XVI–XVII вв. // Книга. Исследования и материалы. — М., 1974. — Вып.22; *Кривонос Н.К.* Некоторые данные о библиотеках армян во Львове в XVII веке // Ист.-филол. журн. — 1963. — №1; Симеон дпир Лехаці. Путевые заметки. — М., 1965; *Barącz S.* O rękopisach kapituly ormiańskiej // Dziennik literacki. — 1853. — № 34–37, 39–40; *Mańkovski T.* Archiwum lwowskiej katedru ormiańskiej / Archejon. — 1932. — № 10.

² *Бжишкянц М.* Подорож до Польщі. — Венеція, 1930 (вірм.); *Дашкевич Я.Р.* Вірменсько-половецькі джерела з історії України // Наук.-інформ. бюл. — К., 1961. — № 6.

³ *Айвазян К.В.* Ерисарх Захария Скара и крымско-литовские армяне // Армянская и русская средневековые литературы / Под ред. Д.С.Лихачева. — Ереван, 1986. — С.403–445.